

UYGUR ATASÖZLERİNDE KADIN*

Ahmet KARAMAN**

Özet:

Uygur sözlü edebiyatının önemli bir ürünü olan atasözleri Uygur Türkçesinde “mağal-temsil” olarak adlandırılır. Uzun bir medeniyet devrinin ürünü olan atasözleri halkın tecrübesini ve hafızasını yansıtan ayna gibidir. Atasözlerinin dili sanatlı ve derli topludur. Geçmişin tecrübesini az sözle ama geniş olarak anlatma imkânına sahiptir. Atasözlerinin dili ahenklidir. Ahenk, atasözlerine şiir ritmi kazandırırken atasözlerinin insan hafızasında kalıcı yer etmesini sağlayan bir faktördür. Mağal-temsil Uygur halkının hayat süzgecinden geçirip damıttığı bir öz gibidir.

Atasözleri Uygur edebiyatında “mağal-temsil” olarak adlandırılmakla birlikte bu çalışmada “mağal-temsil” yerine “atasözü” ifadesi kullanılmıştır. Değerlendirilen atasözleri, Eziz Atavulla Saritékin tarafından hazırlanan “Uygur Xelq Mağal-Temsilliri” adlı eserden taranmıştır. İçinde “ayal, xotun, qiz, ana” gibi kadınla ilgili kelimeler bulunduran ya da kadının dolaylı olarak geçtiği ve sosyal hayattaki konumuyla ilgili olan atasözleri seçilmiştir.

Milletlerin kültüründe kadın çok farklı obje olarak karşımıza çıkmaktadır. Kimi kültürde “tanrıça” olarak görülen kadın başka bir kültürde utanç duyulan bir varlık olarak görülebilmektedir. İncelenen Uygur atasözlerinde kadın olgusu genelde erkek egemen bakış açısıyla ele alınmıştır. Uygur atasözlerine bakıldığında kadın; yaşam biçimi açısından sürekli denetim altında tutulması gereken bir varlık olarak görülmektedir. Yalnız yaşamamalı mutlaka bir erkekle hayatını birleştirmelidir. Ancak annelik ve yuva kurma söz konusu olduğunda kadın kutsal bir varlık hüviyetine bürünmektedir. Uygur atasözlerinde kadınla ilgili olumsuz yargılar çok olsa da kadınsız bir dünyanın varlığı da mümkün görünmemektedir.

Bu çalışmada Uygur medeniyetinde kadına bakış açısını tespit ederken konu tarihi belgelere dayandırılmamış, kadının yalnızca atasözlerindeki duruşları esas

* Bu makale 10. Büyük Türk Dili Kurultayı’nda sunulan bildirinin genişletilmiş biçimidir.

** Yrd. Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, ahkaraman03@gmail.com

alınmıştır. Bu nedenle bazı atasözlerindeki kadına bakış açısı tarihî gerçeklerle örtüşmeyebilir hatta tarihî gerçeklere ters düşebilir. Kadınlara ilgili olumsuz yargılar taşıyan atasözlerinin münferit bazı hadiselerin zamanla genelleşmesiyle ortaya çıktığını belirtmek gerekir.

Anahtar sözcükler: Uygur, atasözü, temsil-mağal, kadın.

Woman in Uyghur Proverbs

Abstract:

An important product of the Uyghur oral literature, proverbs are named “mağal-temsil” (proverb). Proverbs, which are the products of long lasting civilization periods, are like mirrors reflecting people’s experiences and memories. The language of proverbs are neat and artistic. They have the capability to comprehensively convey the experience of the past, yet through few words. The language of proverbs are harmonious. This harmony enables proverbs to be permanently retained in people’s memory, while adding poetic rhythm to proverbs. Mağal-temsil (proverbs) are like an essence which Uyghur people have filtered and distilled through the filter of life.

While proverbs are named “mağal-temsil” (proverb) in Uyghur literature, this particular study addresses them as “proverbs”. The proverbs discussed in this study were surveyed from the book entitled “Uygur Xelq Mağal-Temsilliri” (Uyghur Xelq Proverbs) prepared by Eziz Atavulla Saritëkin. Proverbs which include words related to women such as “ayal, xotun, qiz, ana”, or proverbs which mention women indirectly and relate to the role and place of women in social life were chosen.

Women are addressed as different entities in various people’s cultures. While women are considered “goddess” in some cultures, they are seen as shameful entities in others. The proverbs studied in this research address women through a masculine lens. In Uyghur proverbs women are seen as creatures which should be kept in permanent control in terms of lifestyle. They should not live alone, but join lives together with a man. However, they are ascribed as a sacred creature when motherhood or setting up a home is in question. Despite the many negative judgements about women in Uyghur proverbs, a world without women doesn’t seem possible.

While establishing how Uyghur civilization views women, this study does not depend on historical documents but focuses solely on how women are addressed in proverbs. For this reason, the view on women in some proverbs might not go hand in hand, and even contradict, with historical truths. It is considered vital to note here that proverbs which bear some negative judgements on women exist due to the generalization of some individual events.

Key words: Uyghur, proverbs, women.

Giriş

Atasözü, *Güncel Türkçe Sözlük*’te “Uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, deme, mesel, say, darbimesel.” olarak tanımlanmaktadır.

Türkiye Türkçesinde atasözü ya da atalar sözü olarak kullanılan kavram Orhun Yazıtları’nda sab: söz, haber (Tekin 2008: 164), Uygur dönemi eserle-

rinde sab~sav: söz, haber, şöhret (Caferoğlu 1993: 127, 131) ve Karahanlı dönemi eserlerinden *Dîvânü Lügati't-Türk*'te saw~saw (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 810), *Kutadgu Bilig*'de sav (Dilâçar 1988: 115) şeklinde geçmektedir.

Orhun Yazıtları'nın gerek yazılış amaçları ve konuları gerekse kısa oluşları, atasözlerine, başka tür metinlerde olduğu kadar rastlamamıza olanak vermemektedir (Aksan 2007: 95). Anıtlarda Bilge Kağan'a ait özdeyiş niteliğindeki sözlerin atasözleri mi yoksa Bilge Kağan'a ait sözler mi olduğunu tespit edecek anıtlardan önceki döneme ait yeterli malzeme bulunmamaktadır. Bu nedenle Aksan'ın bunları atasözü olarak değerlendirmedeği kanısındayım.

Eski Uygur dönemi eserlerinde ise atasözlerinin kullanıldığı görülmektedir. Berlin Turfan yazmaları arasında T II Y 19 işaretini taşıyan bir tıp kitabının boş kalan sahifelerinde yazılı bulunan atasözleri ayrıca bir başlık altında sıralanmıştır: yime bir Türk savında bar (“yine Türk ata-sözlerinde var”) (Arat 2007: 272).

Dîvanu Lügati't-Türk'te Kaşgarlı Mahmut “Zorlukları yumuşasın, derinlikleri ve en dipteki noktaları açıklansın diye hikmetler, seciler, atasözleri, şiirler, recezler ve nesirlerle süsledim.”(Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 2). *Divânü Lügati't-Türk*'te bulunan 274 atasözünden 56'sı ya aynen ya da ufak tefek değişikliklerle bugün hâlâ Doğu Türkistan'da Uygurlar arasında yaşamaktadır (Öztopçu 1992: 40).

Kutadgu Bilig'de kullanılan vezin Eski Yunanlarda atasözü, hikmet gibi türler için geliştirilen özel bir koşukta kullanılan vezne benzemektedir (bk. Dilâçar 1988: 163). Dolayısıyla *Kutadgu Bilig* yazılış amacı yönüyle de çeşitli hikmetleri ve atasözlerini içermektedir. *Kutadgu Bilig*'de geçen atasözlerinin birkaçı bugün Uygurlar arasında yaşamaktadır. *Kutadgu Bilig*'deki kadınlarla ilgili bazı beyitlerin anlamları da Uygur atasözleriyle benzerlik göstermektedir. Bu beyitleri ilgili atasözleriyle birlikte değerlendirdik.

Felsefî bir eser olması yönüyle *Atabetü'l-Hakayık*'ta atasözlerine rastlanmaktadır. Bu eserde bugünkü Uygur atasözlerinden altı tanesine rastlayabildik (Öztopçu 1992: 43).

Bugünkü Uygur Türkçesinde “maçal-temsîl” adıyla bilinen atasözlerinin tarihî kaynaklarını Orhun, Eski Uygur, Karahanlı dönemleri olarak sıralayabiliriz.

Yeni Uygur Türkçesinde atasözü için ikileme biçiminde “maçal-temsîl” kelimesi kullanılmaktadır. Aslında “maçal-temsîl” tam atasözünü karşılamaktadır. “Maçal” sözlükte: “Hayat tecrübelerini esas alarak halk tarafından yaratılıp geniş kitlelere yayılmış derli toplu, betimleyici, eğitici özelliği olan cümle ya da söz grubu.” (UTİL 5: 32) olarak tanımlanmaktadır. “Temsîl” ise “Geçmişteki çeşitli hadiseleri, kişilerin iyi kötü özelliklerini hayvan ve nesne-

lerin özelliğine büründürülerek anlatılan hikmetli sözler.” (UTİL 2: 189) biçiminde tanımlanmıştır. Tanımdan anlaşıldığı gibi “maqal” kelimesi atasözlerini ifade ederken “temsil” ise daha çok deyimleri ifade etmektedir. Ancak biz çalışmamızda “atasözü” kelimesini kullanmayı tercih ettik. Halk edebiyatının bir türü olarak Uygur atasözlerinin genel özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Uygur atasözleri geçmişin tecrübesini barındıran ahenkli sözlerdir. Bu ahenk, kimi zaman vezin, kafiye, durak gibi ritmik özelliklerle onların akılda kalmasını ve yeri geldiğinde pratik olarak kullanılmasını sağlar.

2. Atasözleri felsefi düşünce içeren terbiye edici özelliklere sahip yaygın sözlerdir.

3. Soyut düşünceleri somutlaştıran, dile açıklık özelliği kazandıran, fikirleri tam ifade eden sözlerdir.

4. Atasözleri kişilere ders veren tarihî bir sözlük niteliğindedir.

5. Atasözleri çağlar boyunca ağızdan ağıza yayılmıştır.

6. Konu olarak Uygur atasözleri üretim emeği ile ilgili olanlar ve toplumsal hayatla ilgili olanlar olmak üzere iki çeşide ayrılır (İsmayil 1998: 559-562).

Üretimle ilgili olan Uygur atasözleri de kendi içinde “çiftçilikle ilgili atasözleri, bahçıvanlık ve hayvancılıkla ilgili olan atasözleri, tebabetle ilgili atasözleri” olmak üzere üçe ayrılır.

Toplumsal hayatla ilgili olan atasözleri ise “sınıf mücadelesini yansıtan atasözleri, felsefi görüşleri yansıtan atasözleri, geleneksel hayat tecrübelerini yansıtan atasözleri” olmak üzere üçe ayrılır (İsmayil 1998: 562-586).

Atasözlerinde Kadın

Her atasözü, toplumsal yaşantı içindeki bireyin uyması beklenen ya bir genel kural veya bir düstur niteliğindedir. Bu nedenle de atasözleri, milletlerin karakterlerini, hayat karşısında tavır ve zihniyetlerini ifade eden özlü sözlerdir (Çobanoğlu 2004: 1).

“Uygur Atasözlerinde Kadın” başlıklı bu çalışmamızda atasözlerine yansıyan ‘kadın’ı değerlendirmeye çalıştık. Çobanoğlu’nun da ifade ettiği gibi atasözleri topluma ışık tutan, toplumun tecrübelerini sonraki kuşaklara aktaran bir hafizadır. Bu yönüyle atasözleri toplumda kadına bakış açısını yakalamada yol gösterici bir unsur olarak görülebilir. Uygur atasözlerinde ‘kadın’ı değerlendirirken “ana, ayal, xotun, qız” kelimelerinin geçtiği atasözlerini esas aldık. Değerlendirdiğimiz örneklerde kadın hakkındaki yargıları *kadına değer veren, kadını aşağılayan, kadınla erkeği mukayese eden, kadını başka varlıklara benzeten veya onlarla karşılaştıran ve kadınlarla ilgili öğüt veren* atasözleri biçiminde sınıflandırdık.

I. Kadına değer veren atasözleri

Kadına değer veren atasözleri kategorisinde on sekiz atasözünü değerlendirdik. Bazı atasözleri birbirinin varyantı durumundadır. Örneğin “Ayal kişi öyniñ zinniti.” (Kadın evin süsüdür.) atasözü ile “Qız bala öy zinniti.” (Kız çocuğu ev ziynetidir.) atasözü birbirinin varyantıdır.

Bu atasözleri genel olarak kadına değer veren, kadını vazgeçilmez gören ve kadınsız bir dünyanın düşünülmemeyeceğini ortaya koyan örneklerdir. Kadın veya kız bu gruptaki atasözlerinde nazik, kırılğan, saygın ve kutsallık atfedilen varlık olarak görülmektedir. Kadınsız evin cansız bir bedene benzetilmesi kadına verilen değeri yansıması bakımından dikkat çekicidir. Bu atasözlerinde Eski Türklerin kadına verdiği değeri görebiliyoruz. Kadın hayatın her alanında erkeğinin yanındadır ve onun tamamlayıcısıdır. Ziya Gökalp *Türk Medeniyeti Tarihi* adlı eserinde kadın ve erkeğin birlikte bulunmaları konusunu şöyle açıklar: Ekonomik hayatta, aile hayatında, siyasal meclislerde, savaşta, avda, törenlerde, yani millî ziyafetlerde, sihirsî ayinlerde ve dinî ibadetlerde kesinlikle kadının erkekle birlikte bulunması gereklidir (Gökalp 2013: 278).

1. Ayal kişi öyniñ zinniti.

Kadın evin süsüdür.

2. Xotunsuz er qırsız yer.

Kadınsız erkek kırsız yer.

3 Xotunsız öy cansız ten.

Kadınsız ev cansız beden.

4. Xotunsız öydin boran tozup turar.

Kadınsız evden boran eksik olmaz.

5. Xotunluq rozigar güldür, xotunsız rozigar çöldür.

Kadınlı zaman güldür, kadınsız zaman çöldür.

6. Xotunum öldi, qamçam sundi.

Kadınım öldü, kamçım kırıldı.

7. Qız bala öy zinniti.

Kız çocuğu ev ziynetidir.

8. Qız baliniñ köñli nazuk.

Kız çocuğunun gönlü naziktir.

9. Qizliq öy xan kövrüki.

Kızlı ev han köprüsü.

10. Qizliq öy qudsiz bolmas.
Kızlı ev kutsuz olmaz.
11. Qizliq öyge Xizir amraq.
Kızlı eve Hızır dosttur.
12. Qizliq öyge qiriq at bağlinar.
Kızlı eve kırk at bağlanır.
13. Qizniñ söygüsi qiriq yıl bolidu.
Kızın sevgisi kırk yıl olur.
14. Qizi bargâ, tömürmu égilidu.
Kızı olana demir de eğilir.
15. Qizi barniñ ceni bar.
Kızı olanın canı var.
16. Qizi barniñ nazi bar.
Kızı olanın nazı olur.
17. Qizi bar öy seremcan.
Kızı olanın evi düzenli.
18. Qizi bar öy güli bar bağ.
Kızı olan ev güli olan bağıdır.

2. Kadını değersiz veya güvenilmez olarak gösteren atasözleri

Kadınla ilgili olumsuz yargılar içeren çok sayıda Uygur atasözü bulunmaktadır. Kadının hileci, vefasız, işe yaramaz, güvenilmez olduğunu belirten atasözlerinin yanında kadınla yaşamının bela olduğunu, akılsızlık olduğunu belirten atasözleri de vardır. Bazı atasözlerinde iyice aşağılanan kadın Hızır'ı bile yoldan çıkaracak şeytani biri olarak görülmektedir. Atasözlerinde genel olarak yuva kurma, aile olma tavsiye edilirken bir örnekte tek bir kadına bağlı olmayan erkeğin pek çok kadına sahip olabileceği yargısı görülmektedir: “Xotuni yoqniñ xotuni köp.” (Kadını olmayanın kadını çok). Kadını deve etinden ibaret gören atasözleri ile *Kutadgu Bilig*'de geçen bazı beyitlerde benzerlikler görülmektedir:

Qiz bala töge göşi. (Kız çocuğu deve etidir.)
Kutadgu Bilig'de:
tişi aslı et ol küdezgü etig
yıdır et küdezmese bolmaz itig (Kaçalın: 236)

Kadının aslı ettir; eti muhafaza etmeli; gözetmezsen, et kokar; bunun çaresi yoktur (Arat 1988: 327).

1. Ayal kişi döni qorqutar.

Kadın örümceği korkutur.

2. Ayal kişini uçurup kör, ustirini kaplap (kör).

Kadını oynat (kızdır) gör, usturayı bileyip (gör).

3. Ayal kişi öçke yéği.

Kadın keçi yağıdır.

4. Ayalniñ ordığa çiqqini, işniñ buzulğini.

Kadının evden çıkkanı, işin bozulanı.

5. Ayali soquşqaq adem alemniñ tinçliqini bilmes.

Kadını dövüşken olan insan dünyanın huzurunu bilmez.

6. Ayaliñ düşmen bolsa, miñ düşmendin yaman.

Kadının düşmansa bin düşmandan daha kötü.

7. Ayaliñğa çirayiñni ber, köñlüñni berme, balañğa köñlüñni ber, çirayiñni berme.

Kadınına yüz ver, gönlünü verme; çocuğuna gönlünü ver, yüz verme.

8. Ayaliñ hurun bolsa aq unda yobdan éter.

Karın tembel ise ak undan mısır eriştisi yapar.

9. Xotun aldiñ balada qaldıñ, almisañ talada (qaldıñ).

Kadın aldın belaya kaldın, almasan dışarıda (kaldın).

10. Xotun aldın uçañğa otun aldiñ.

Kadın aldın omzuna odun aldın.

11. Xotun almisam talada qaldım, xotun alsam balada qaldım.

Kadın almasam dışarıda kaldım, kadın alsam belada kaldım.

12. Xotun buzuq erge bala, er buzuq baliğa (bala).

Kadın bozuk, erkeğe bela; er bozuk, çocuğa bela.

13. Xotun qılsa erge yanar, er qılsa baliğa (yanar).

Kadın ne yaparsa erkeğe döner, erkek ne yaparsa çocuğa döner.

14. Xotun künlise, öy buzular, er künlise, öy tüziler.

Kadın kıskanırsa ev dağılır, erkek kıskanırsa ev yapılır.

15. Xotun kişi til bilen tul qalar.

Kadın diliyle dul kalır.

16. Xotun kişiniñ çéçi uzun, eqli qısqa.

Kadının saçı uzun aklı kısa.

17. Xotun kişiniñ qiriq bir hiylisi bar.

Kadının kırk bir hilesi var.

18. Xotun kişiniñ hilisi qiriq eşekke yük.

Kadının hilesi kırk eşeğe yüküdür.

19. Xotun kişiniñ içige bala patidu, gep patmaydu.

Kadının içine çocuk sığar, laf sığmaz.

20. Xotun kişi ovğa yarimas, cigde yağici noğa (yarimas).

Kadın ava yaramaz, iğde ağacı oluğa (yaramaz).

21. Xotunniñ düşmenliki, miñ düşmendin yaman.

Kadının düşmanlığı bin düşmandan kötü.

22. Xotunuñ püçek bolsa, méhminiñ muttehem bolur.

Kadının boş (akılsız) ise, misafirin alçak olur.

23. Xotunuñ cédelxor bolsa öyüñniñ keñliki bilinmes, ötüküñ tar bolsa cahanniñ keñliki bilinmes.

Kadının kavgacı ise evinin genişliği (rahatı) bilinmez, çizmen dar ise ci-hanın genişliği bilinmez.

24. Xotunuña işengiçe, bosuğaña işen.

Kadınına güveneceğine kapına güven.

25. Xotunuñniñ qandaqlığını biley déseñ, qoşnañ bilen uruşqanda kör.

Kadının nasıl biri olduğunu bilmek istersen komşunla kavga ederken gör.

26. Xotunuñ obdan bolsa qaziniñ yağ, xotunuñ yaman bolsa yürikiñ dağ.

Kadının iyi ise kazanın yağ (dolu), kadının kötü ise yüreğin yaralı.

27. Xotunuñ uruşqaq bolsa, cahanniñ tinçliğini bilmeysen.

Kadının kavgacı ise dünyanın huzurunu bilmezsin.

28. Xotunuñ uruşqaq bolsa, yaqañ saq turmas, béşiñ taz bolsa, qoluñ pak turmas.

Kadının kavgacı ise yakan sağ olmaz (huzursuz olursun), başın kel ise elin temiz durmaz.

29. Xotuni yaxşı şümşeymes.

Kadını iyi (olan) kambur olmaz.

30. Xotuni yoqniñ xotuni köp.

Kadını olmayanın kadını çok.

31. Qiz toyluqsız kelse, ğudurimas kéler.

Kız düğünsüz gelse, mırıldanmadan gelir.

32. Qizlarniñ dostluqi yatliq bolğuçe.

Kızların dostluğu evleninceye kadardır.

33. Qizni körse Xizirmu yoldin éziptu.

Kızı görse Hızır da yoldan çıkar.

34. Qizniñ söygünige işenme, köyginige işen.

Kızın sevgisine inanma, yandığına inan.

35. Qizi bilen qamlaşsa, aniniñ kari çağliq.

Kızıyla anlaşsa ananın kârı geçicidir.

36. Er künlise öy tüzülür, ayal künlise öy buzular.

Er kıskansa ev düzülür, kadın kıskansa ev bozulur.

37. Ayalniñ küci köz yéşida.

Kadın gücü gözyaşındadır.

38. Qiz bala töge göşi.

Kız çocuğı deve etidir.

39. Qiz qerisa çöri bolur.

Kız yaşlandığında hizmetçi (köle) olur.

40. Qiz qerisa nazi bolar, qerigimu razi (bolar).

Kız yaşlansa nazlanır, yaşlıya da razı (olur).

3. Erkek ve kadının birlikte geçtiği atasözleri

Kadın ve erkeğin birlikte geçtiği atasözlerinde kadını öven, onu yücelten örneklerin yanında aşağılayan, kötüleyen örnekler de görülmektedir. Erkek ve kadının birlikte geçtiği atasözlerinde çoğunlukla kadının yalnız yaşaması uygun görülmez. Onun bir erkeğin himayesine girmesi tavsiye edilir. Hatta daha ileri bir düşünceyle kadının yalnız yaşamasındansa ölmesinin iyi olduğu vurgulanır. Bu yargıyı taşıyan atasözleriyle *Kutadgu Bilig*'de geçen şu beyitler arasında anlam birliği bulunmaktadır:

kızığ tutma ewde uzun begsizin

ökünç birle ölgey özüñ igsizin (Kaçalın: 236)

Kızı çabuk evlendir, uzun müddet evde tutma, yoksa hastalığa lüzum kalmadan, yalnız bu peşimanlık seni öldürür (Arat 1988: 326).

ayâ koldaş ardaş söz aydım kese

bu kız toğmasa yég tirig turmasa (Kaçalın: 236)

Ey dost arkadaş, sana kesin bir şey söyleyeyim; bu kızlar doğmasa, doğarsa yaşamasa daha iyi olur (Arat 1988: 326).

kalı tuğsa yégrek aña yér koyı
ewi bolsa koşnı ölügler toyı (Kaçalın: 236)

Eğer dünyaya gelirse, onun yerinin toprağın altı veya evinin mezara komşu olması daha hayırlıdır (Arat 1988: 326)

Atasözlerinde erkek egemen bir anlayış belirgin biçimde görülür: “Xotundek er bar, erdek xotun (bar).” Bu atasözüne baktığımızda erkeği aşağılamak için kadına benzetildiğini, kadını yüceltmek için erkeğe benzetildiğini görmekteyiz.

Kadın gibi erkek var; erkek gibi kadın var.

Özellikle ülkemizin kırsal kesimlerinde erkeğin çocuğunu kız çocuğundan daha çok sevmeye, onu birincil olarak görme anlayışının Uygurlarda da görülen bir cinsiyet ayrımı olduğunu “Kızımın çocuğu sülün yavrusu, özümden olsa da anası; oğlumun çocuğu özümün çocuğu, yad olsa da anası.” atasözünde görebilmekteyiz. Kadın ve erkeğin birlikte geçtiği atasözlerinde genellikle kadın için olumsuz bir tablo çizilmektedir.

Günümüzde kanayan bir yara olan kadına şiddet Uygur atasözlerinde de görülmektedir. “Xotun cavab qilmisa, er tayaq salmas.” (Kadın cevap vermese erkek dövmez.) atasözünde dayak atmaya kadının sebep olduğu gösterilerek kadına dayak haklı sebeplere dayandırılmaktadır. Bu bakış açısının günümüzde de belirli kesimlerde sürdüğü görülmektedir. Genel olarak bakıldığında kadın ve erkeğin birlikte geçtiği atasözlerinde kadın için olumsuz bir tablo çizilmektedir.

Atasözlerinin birçoğu Türkiye Türkleri ile Uygur Türkleri arasındaki ortak anlayışa sahiptir:

“Ayalniñ yéşini biliş tes, erniñ qérisini.” (Kadının yaşı, erkeğin maaşı sorulmaz.)

Er qérisa qiz alar, qiz qérisa kim alar. (Er yaşlansa kız alır, kız yaşlansa kim alır.)

1. Ayalsız öyniñ temi yoq,

Kadinsız evin tadı yok

Ersiz öyniñ demi (yoq).

Erkeksiz evin canı yok.

2. Ayal kişiniñ dünyasi sadaqetlik er kişidir.

Kadının dünyası sadık erkektir.

3. Ayalniñ tuğqini kelse, yağ bilen gürüç, erniñ tuğqini kelse, künde uruş.
Kadının akrabası gelse yağlı pirinç (pilav), erkeğin akrabası gelse her gün kavga.

4. Ayalniñ ippiti erniñ zinniti.

Kadının iffeti erkeğin süsüdür.

5. Ayalniñ yéşini biliş tes, erniñ qérisini (biliş tes).

Kadının yaşı, erkeğin maaşı sorulmaz.

6. Xotun erke bolsa, érige tége bolar.

Kadın şımarıksa erkeğine teke olur.

7. Xotun erge qaraydu, er yerge (qaraydu).

Kadın erkeğe bakar, erkek yere bakar.

8. Xotun cavab qılmisa, er tayaq salmas.

Kadın cevap vermese erkek dövmez.

9. Xotundek er bar, erdek xotun (bar).

Kadın gibi erkek var, erkek gibi kadın var.

10. Xotun qaniti er, er qaniti at.

Kadının kanadı er, erin kanadı at.

11. Xotun kişi erde yaxşı, erde bolmisa yerde (yaxşı).

Kadın erkekte iyi, erkekte değilse yerde (iyi).

12. Xotun kişiniñ pakizliqini ériñniñ yaqısidin kör.

Kadının temizliğini erkeğin yakasından gör.

13. Xotun kişiniñ tullıqıdin er kişiniñ boytaqlıqı yaman.

Kadının dulluğundan erkeğin bekârlığı kötü.

14. Xotunniñ tuğqini kelse şovigürüç, erniñ tuğqini kelse künde uruş.

Kadının akrabası gelse pirinç çorbası, erkeğin akrabası gelse her gün kavga.

15. Xotunniñ tili talğuçe, erniñ béli talar.

Kadının dili yoruluncaya kadar erkeğin beli yorulur.

16. Xotun yaman bolsa erni başlar, er yaman bolsa xotunni taşlar.

Kadın kötü ise erkeği terbiye eder (yola getirir), erkek kötü ise kadını kovar.

17. Qız aniğa tartıdu, oğul bala dadiğa.

Kız anaya çeker, oğlan babaya.

18. Qiz bala dadığa amraq, oğul bala anığa.

Kız çocuğu babayı sever, oğlan anneyi.

19. Qiz bala yoq bala, oğul bala qoş bala.

Kız çocuk yok çocuk, erkek çocuk çift çocuk.

20. Qiz tuğulsa néme deydu? Oğul tuğulsa hebbelli!

Kız doğsa ne denir? Oğlan doğsa maşallah!

21. Qiz çoñ bolsa xuyluq bolidu, oğul çoñ bolsa boyluq bolidu.

Kız büyüse huylu olur, oğlan büyüse boylu olur.

22. Qiz çoñ bolsa, köz tola, oğul çoñ bolsa, söz tola.

Kız büyüdüğünde göz çok, oğul büyüdüğünde söz çok.

23. Qiz çoñ bolsa gep tola, oğul çoñ bolsa nep (tola).

Kız büyüdüğünde söz çok, oğul büyüdüğünde kâr (çok).

24. Qizni anisi saqlisun, oğulni atisi (saqlisun).

Kızı anası büyütsün, oğlanı babası (büyütsün).

25. Qizni gül arisidin izde, yigitni el arisidin (izde).

Kızı gül arasından izle, yiğidi el arasından (izle).

26. Qizniñ tul olturuşni xéridarniñ yoqluqidin, erniñ boytaqlıqi incaniñ yoqluqidin.

Kızın dulluğu müşteri (isteyen) yokluğundan, erkeğin bekârlığı gayret yokluğundan.

27. Qiziñ aşiq bolsa, yerge baq, oğluñ aşiq bolsa, kökke (baq).

Kızın âşık olursa yere bak, oğlun âşık olursa göğe bak.

28. Qiziñni taladin tos, oğluñni baladin (tos).

Kızını sokaktan kurtar, oğlunu beladan (kurtar).

29. Qiziñniñ törıde olturğıçe, oğluñniñ yoliğa (baq).

Kızının evinde oturacağına oğlunun yoluna (bak).

30. Qiziñni nomuşçan qıl oğluñni tirişçan (qıl).

Kızını namuslu yetiştir oğlunu çalışkan (yetiştir).

31. Qizimniñ balisi qırğavul balisi, öz qılıp turğan anisi, oğlumniñ balisi özümniñ balisi, yat qılıp turğan anisi.

Kızımın çocuğu sülün yavrusu, özümnden olsa da anası; oğlumun çocuğu özümün çocuğu, yad olsa da anası.

32. Qizimniñ balisi qizilgül körüner, oğlumniñ balisi oğri tiken (körüner).

Kızımın çocuğu kızıl gül görünür, oğlumun çocuğu kuşburnu (görünür).

33. Qızım yep qırğa çıqti, oğlum yep ovğa çıqti.
Kızım yiyip kıra çıqti, oğlum yiyip ava çıqti.
34. Qız yétim bolsa béşi taz bolur, oğul yétim bolsa kiyimi maz (bolur).
Kız yetim kalsa başı kel olur, oğul yetim kalsa kıyafeti kötü (olur).
35. Er baş, xotun boyun.
Er baş, kadın boyun.
36. Er puldin yüz tépiptu, ayali dastixandin (yüz tépiptu).
Er paradan yüz bulur (şımarır), kadını sofradan (şımarır).
37. Er gérrib bolsa naxşıçı bolar, xotun gérrib bolsa yığlañgu (bolar).
Er garip ise şarkıcı olur, kadın garip ise ağlayıcı (olur).
38. Er qeyerde bolsa, xotun şu yerde.
Er nerede ise kadın orada (olmalı).
39. Er qérisa toñğaq bolar, ayal qérisa doñğaq (bolar).
Er yaşlansa çok üşür, kadın yaşlansa kambur (olur).
40. Er qérisa cañcalçı bolur, xotun qérisa yalğançı bolur.
Er yaşlansa kavgacı olur, kadın yaşlansa yalancı (olur).
41. Er qérisa qoyğınini bilmes, ayal qérisa toyğünini (bilmes).
Er yaşlansa koyduğunu bilmez, kadın yaşlansa doyduğunu (bilmez).
42. Er qérisa qız alar, qız qérisa kim alar.
Er yaşlansa kız alır, kız yaşlansa kim alır.
43. Er qérisa küçidin qalar, xotun qérisa ésidin (qalar).
Er yaşlansa gücünü kaybeder, kadın yaşlansa hafızasını (kaybeder).
44. Er kişi bélidin qéridu, xotun gélidin (qéridu).
Er kişi belinden yaşlanır, kadın boğazdan (yaşlanır).
45. Er kişi çümülidek yığıdu, xotun kişi toxudek çaçıdu.
Er kişi karınca gibi toplar, kadın tavuk gibi saçar.
46. Er kişi xotun kişiniñ yérim xudasi.
Er kişi kadının yarım tanrısıdır.
47. Er kişi muz tağ, xotun kişi aptap.
Er kişi buz dağı, kadın güneş.
48. Er kişiniñ qorsiqığa iger-yügenlik at patar, ayal kişiniñ qorsiqığa qara başlıq adem (patar).
Er kişinin karnına eğerli at sığar, kadının karnına kara başlı insan (sığar).
- 49 Er kişi öyniñ tüvrüki, xotun kişi işik ülgüçigi.

Er kişi evin direği, kadın kapı menteşesi.

50. Erge xotunniñ yéti yoq, oçaqqa otunniñ (yéti yoq).

Erkeğe kadının yabancısı yok, ocağa odunun (yabancısı yok).

51. Erni er qilğanmu xotun, erni yer qilğanmu xotun.

Eri er yapan da kadın, eri rezil eden de kadın.

52. Erni tonutqan xotun, xotunni tonutqan otun.

Eri tanitan kadın, kadını tanitan odun.

53. Erniñ eyniki xotun, xotunniñ eyniki er.

Erin aynası kadın, kadının aynası er.

54. Erniñ gémi elde, xotunniñ gémi öyde.

Erin kaygısı vatan için, kadının kaygısı ev için.

55. Erniñ méhri köp bolsa, ayalniñ hösni éçilidu.

Erin sevgisi çoksa, kadının yüzü güler.

56. Erniñ namini xotun çıkarır, xotunniñ namini er (çıkarar).

Erin namını kadın çıkarır, kadının namını er (çıkarır).

57. Er ot, xotun su.

Erkek ateş, kadın su.

58. Er insabliq bolsa, xotun vapadar bolur.

Er insafli ise kadın vefalı olur.

4. Kadının çeşitli varlıklara benzetildiği veya varlıklarla karşılaştırıldığı atasözleri

Kadının çeşitli varlıklara benzetildiği ya da çeşitli varlıklarla karşılaştırıldığı atasözlerindeki bakış açısı genel olarak kadının güvenilirmez, değersiz, ihtiyaçlarının bitmediği şeklindedir. Kamışın dayanıksızlığından hareketle “Kadına güvenme, kamaşa dayanma.” kamış ile kadının arasında kurulan ilişki kadını güvenilirmez bir varlık olarak işaretlemektedir. “Xotunğa xumarniñ néme işi, kalığa tumarniñ (néme işi).” (Kadına tutkunun ne gereği var, sığıra nazarlığın (ne gereği var?) atasözü ile “Xotunni avaylığan balisiz qalar, mo-zayni avaylığan kalisiz (qalar).” (Kadını koruyan çocuksuz kalır, buzağıyı koruyan ineksiz kalır.) atasözünde kadına âşık olmanın ve kadını korumanın gereksizliği vurgulanırken kadın ve sığır arasında değersizlik yönünden benzerlik ilgisi kurulmaktadır.

Bunlardan başka kadının kolunun söngüye, saçının süpürgeye benzetilmesi de onun fedakârlığının bir işareti olarak yorumlanmalıdır. Bu gruptaki atasözleri de ağırlıklı olarak kadın hakkında olumsuz düşünceler içermektedir.

1. Ayalğa er kérek, déhqanğa yer (kérek).
Kadına er gerek, çiftçiye yer gerek.
2. Ayal kişi lapta oturur, ustira kapta (oturar).
Kadın lafta oturur, ustura kapta (oturur).
3. Ayal kişiniñ qoli kösey, çéçi süpürge.
Kadının eli söngü (söngü), saçı süpürge.
4. Ayal kişi öyde aç qalmaptu, muzay samanliqta (aç qalmaptu).
Kadın evde aç kalmamış, buzağı samanlıkta (aç kalmamış).
5. Ayalniñ kiyimi pütmes, harviniñ cabduqi (pütmes).
Kadının giyimi tükenmez, arabanın araçları (ihtiyacı).
6. Xotunda gunah yoq dellal yaman, atta gunah yoq iger (yaman).
Kadında günah yok simsar kötü, atta günah yok eğer kötü.
7. Xotun siriñni alar, düşmen céniñni (alar).
Kadın sırrını alır, düşman canını (alır).
8. Xotunğa amraq baliğa öç, qaymaqqa amraq kaliğa öç.
Kadına (olan) sevgi çocuğa yok, kaymağa (olan) sevgi sığıra yok.
9. Xotunğa xumarniñ néme işi, kaliğa tumarniñ (néme işi).
Kadına tutkunun ne gereği var, sığıra nazarlığın (ne gereği var).
10. Xotunğa işenme, qomuşqa yölenme.
Kadına güvenme, kamuşa dayanma.
11. Xotun kişi lap bilen yürer, ustira kap bilen (yürer).
Kadın lafla yürür (hareket eder) ustura bileyle (çalışır).
12. Xotun kişiniñ kiyimi pütmes, atniñ cabduqi (pütmes).
Kadının giyimi bitmez atın malzemesi (bitmez).
13. Xotunni avaylığan balısız qalar, mozayni avaylığan kalisiz (qalar).
Kadını koruyan çocuksuz kalır, buzağıyı koruyan ineksiz kalır.
14. Xotunniñ obdini éri ni baqar, déhqanniñ obdini yérini (baqar).
Kadının iyisi erkeğine bakar, çiftçinin iyisi arazisine (bakar).
15. Xotunniñ emçeklik bolsa balañ bordaq, kalañ emçeklik bolsa mozayniñ solaq.
Kadının memeli (sütlü) ise çocuğun gürbüz, ineğin memeli ise buzağın gürbüz.
16. Xotunuñni xuş qilay déseñ lap ur, sarañni xuş qilay déseñ dap (ur).
Kadınını mutlu etmek istersen söz söyle, deliyi memnun etmek istersen def çal.

17. Qiz alsañ emçekke baq, rex alsañ tégige baq.
Kız alırsan memelerine bak, kumaş alırsan altına (ters yüzü) bak.
18. Qiz bala salğa téşi, nege çüşüşni bilgili bolmas.
Kız çocuğu sapan taşı, nereye düşeceği bilinmez.
19. Qiz baliğa er tapmaq, paltisiğa sap tapmaq.
Kız çocuğuna er bulmak, balataya sap bulmaktır.
20. Qiz bilen çélişma, ğunan bilen çepişma.
Kızla çatışma, tayla koşma.
21. Qiz saqlıguçe tuz saqla.
Kız büyüteğine tuz biriktir.
22. Qizğa naz kérek meşrepke saz (kérek).
Kıza naz gerek meşrebe saz gerek.
23. Qizni buzğan delle, qazini buzğan zelle.
Kızı bozan çöpçatan, kadıyı bozan ziyafet.
24. Qizniñ közi osmida, tazniñ közi posmida.
Kızın gözü sürmede, kelin gözü şapkada.
25. Qizniñniñ oynışığı baq, qaziniñniñ qaynişığı (baq).
Kızının oynadığına bak, kazanının kaynadığına (bak).
26. Ersiz xotun yügensiz at.
Ersiz kadın gemsiz at.
27. Xotun xeqniñ nalisi tola, iş uqmasniñ bahanesi (tola).
Kadın milletinin feryadı çok, iş bilmez bahanesi çok.
28. Xotunniñ obdini öyge étidu supra-taxta.
Kadının iyisi eve kurar sofrası.

5. Kadın hakkında öğüt içeren Atasözleri

Bu atasözleri huzurlu bir yaşam için öğüt içermektedir. Genellikle eş seçimi, eş, anne, baba ve çocuk ilişkileri ele alınmıştır. Atasözlerinde dikkati çeken bir nokta erkeğin eş seçiminde “kız” tercih etmesi, geleneklerine bağlı yerden kız alınması, zenginliğe değil kızın karakterine bakarak tercih edilmesi vurgulanır. Bu atasözleri ile *Kutadgu Bilig*’de geçen bazı beyitler arasında benzerlikler ilgi çekicidir:

usa ew kızı al elig tegmedük
seniñde adın er yüzün körmedük (Kaçalın: 234)

Alacaksan, el değmemiş ve senden başka erkek yüzü görmemiş olan, bir aile kızı almağa çalış (Arat 1988: 325)

oğulka kisi al kızığ erke bér

sakınçsız tirilgil ayâ kutluğ er (Kaçalın: 236)

Oğula kız al, kızı ere ver; ömrünü dertsiz geçir, ey mes'ûd insan (Arat 1988: 326).

Bugün de Anadolu'nun görücü usulü evliliği sürdüren pek çok yerinde “soy kök yerden kız alma” anlayışı devam etmektedir.

Atasözlerinde evlenen erkeğe annesini unutmaması tavsiye edilir. Kadın ve erkeğin birbirini bütünleyen durumu “*Er gökten düşmüş değil, kadın onun anası; kadın yerden bitmiş değil er onun babası.*” biçiminde dile getirilir. Bir atasözünde “*Kadın alırsan güzelini alma, kopmaz kemendi boynuna bağlama.*” biçiminde güzel kadın almanın erkeğin başına bela olması toplumsal bir hastalığı yansıtmaları bakımından anlamlıdır.

Atasözlerinin bir kısmında kadına hak ettiği değerin verildiği de görülür. Kadın ve erkeğin birbirini bütünleyen durumu “*Er gökten düşmüş değil, kadın onun anası; kadın yerden bitmiş değil er onun babası.*” biçiminde dile getirilir. Bu atasözünde kadını erkekle eşit durumda görmenin yanında neslin devamı için de erkek ve kadının birbirine muhtaç olduğu vurgulanır. Neslin devamının çaresinin kadında olduğunu *Kutadgu Bilig*'de de görmekteyiz:

negü tér eşitgil kişi üdrümi

uruğ kesmegüke kisi ol emi (Kaçalın: 179)

İnsanların seçkini ne der, dinle; neslin kesilmemesinin çaresi kadındır (Arat 1988: 247).

1. Ayalıñğa balañ yoq yerde eqil körset, balañğa adem yoq yerde eqil körset.

Kadınına çocuğun olmadığı yerde akıl ver, çocuğuna kimsenin olmadığı yerde akıl ver.

2. Ayalıñni dep anañni unutma.

Kadınla çok ilgilenip anneni unutma.

3. Ayalıñni qeritay déseñ, hól otun élip bar.

Kadınını yaşlandırmak istersen ıslak odun götür: (ters öğüt)

4. Xotun alsañ çirayini alma, üzülmes salmini boynuñğa salma.

Kadın alırsan güzelini alma, kopmaz kemendi boynuna bağlama.

5. Xotun alsañ yiraqtin al, eşek alsañ yéqindin (al).

Kadın alırsan uzaktan al, eşek alırsan yakından (al).

6. Xotun tallığan xotunsız qalar, otun tallığan otunsız (qalar).
Kadın seçen kadınsız kalır, odun seçen odunsuz kalır.
7. Qız al toy qılğan yerdin, öy tut öy qılğan yerdin.
Kız al düğün yapılan yerden, ev tut ev yapılan yerden.
8. Qız al, kör al, téz al.
Kız al, gör al, tez al.
9. Qız bala erde bolğini yaxşı, bolmisa yerde bolğini yaxşı.
Kız çocuğunun evlenmesi iyi, evlenmezse ölmesi iyi.
10. Qızni bilezükige qarap alma, bilikige qarap al.
Kızı bileziğine bakıp alma, bileğine bakıp al.
11. Qiziñni er almisa, qoşnañdin sora.
Kızını kimse almisa komşuna sor.
12. Qiziñni bermigin tuğqanğa, yat bolisen, siriñni éytma düşmenge, mat bolisen.
Kızını verme akrabana yad olursun, sırrını söyleme düşmana mat olursun.
13. Qiziñni maxtima, işidin dadlima.
Kızını övme işinden şikâyet etme.
14. Er tallığan muzğa uçraptu, xotun tallığan tazğa (uçraptu).
Er seçen buzla karşılaşır, kadın seçen kelle (karşılaşır).
15. Er köktin çüşken emes, ayal uniñ anisi, ayal yerdin üngen emes, erdur uniñ dadisi.
Er gökten düşmüş değil, kadın onun anası; kadın yerden bitmiş değil er onun babası.

Sonuç

1. Kadınlarla ilgili olduğunu tespit ettiğimiz yüz elli civarındaki Uygur atasözlerinden on sekizi kadınlar hakkında olumlu yargı içermektedir.
2. Kadının “hileci, güvenilirmez, erkeğin başına bela olması, ihtiyaçlarının bitmemesi” gibi özellikleri olumsuz yargılar içinde en çok karşılaşılan özelliklerindedir.
3. Bir kadının yalnız yaşamasının doğru olmadığı bir erkeğin himayesinde olması gerektiği aksi hâlde ölmesinin daha iyi olacağı kadınlarla ilgili olumsuz yargı içeren atasözlerinde sıkça görülen bir yargıdır.
4. Uygur atasözleri içinde bir örneğin dışında poligamiyi teşvik eden atasözüne rastlanmamıştır.

5. Uygur atasözleri içinde kadınlar hakkında olumlu yargı bildiren atasözlerinde kadın evin süsü, erkeğin vazgeçilmezi, evin kutsalı, nazik bir varlık olarak yer almaktadır.

6. Uygur atasözlerinde kadınlarla ilgili yargıların çoğu *Kutadgu Bilig*'de yer alan görüşlerle benzerlik göstermektedir.

7. Eski Türklerde hakanın yanında yer alan kadının zamanla ikinci plana atılması, eve hapsedilmesi yabancı kültürlerin etkisiyle gelişmiş olabilir. *Kutadgu Bilig*'de geçen

işilerni ewde küdezgil tuçı

tişiniñ taşı teg bolmaz içi (Kaçalın: 236)

Kadınları her vakit evde muhafaza et; kadının içi dışı gibi olmaz (Arat 1988: 326) bu dizelerde de kadının eve hapsedilmesi gerektiği anlayışı vardır.

8. Uygur atasözlerinde analık, yuva kurma ve neslin devamı söz konusu olduğunda kadın kutsal bir varlık hüviyetine bürünmektedir.

Taranan Kaynak

SARTÉTİN, Eziz Atavulla (2013), *Uygur Xelq Maqal-Temsilliri*, Şincañ Univérsitétı Neşriyatı, Ürümçi.

Kaynaklar

- AKSAN, Doğan (2007), *En Eski Türkçe'nin İzlerinde*, 3. Basım, İstanbul, Multilingual Yayınları.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1988), *Kutadgu Bilig*, 4. Baskı, Ankara, TTK Yayınları.
- ARAT, Reşit Rahmeti (2007), *Eski Türk Şiiri*, 4. Baskı, Ankara, TTK Yayınları.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1993), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. Baskı, İstanbul, Enderun Kitabevi.
- ÇOBANOĞLU, Özkul (2004), *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- DİLÂÇAR, A. (1988), *Kutadgu Bilig İncelemesi*, 2. Baskı, Ankara, TDK Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican vd. (2014), *Dîvanu Lugâti'l-Türk*, Ankara, TDK Yayınları.
- GÖKALP, Ziya (2013), *Türk Medeniyeti Tarihi*, Sadeleştiren: Yalçın Toker, 4. Baskı, İstanbul, Toker Yayınları.
- İSMAYİL, Osman (1998), *Xelq Eğiz Edebiyatı Heqqide Omumiy Bayan*, Ürümçi, Şincañ Xelq Neşriyatı.
- KAÇALIN, S Mustafa, http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10716_yusufhashacib_kutadgubilig_mustafakacalinpdf.pdf?0
- ÖZTOPÇU, Kurtuluş (1992), *Uygur Atasözleri ve Deyimleri*, İstanbul, Doğu Türkistan Vakfı Yayınları.
- TEKİN, Talat (2008), *Orhon Yazıtları*, Ankara, TDK Yayınları.

